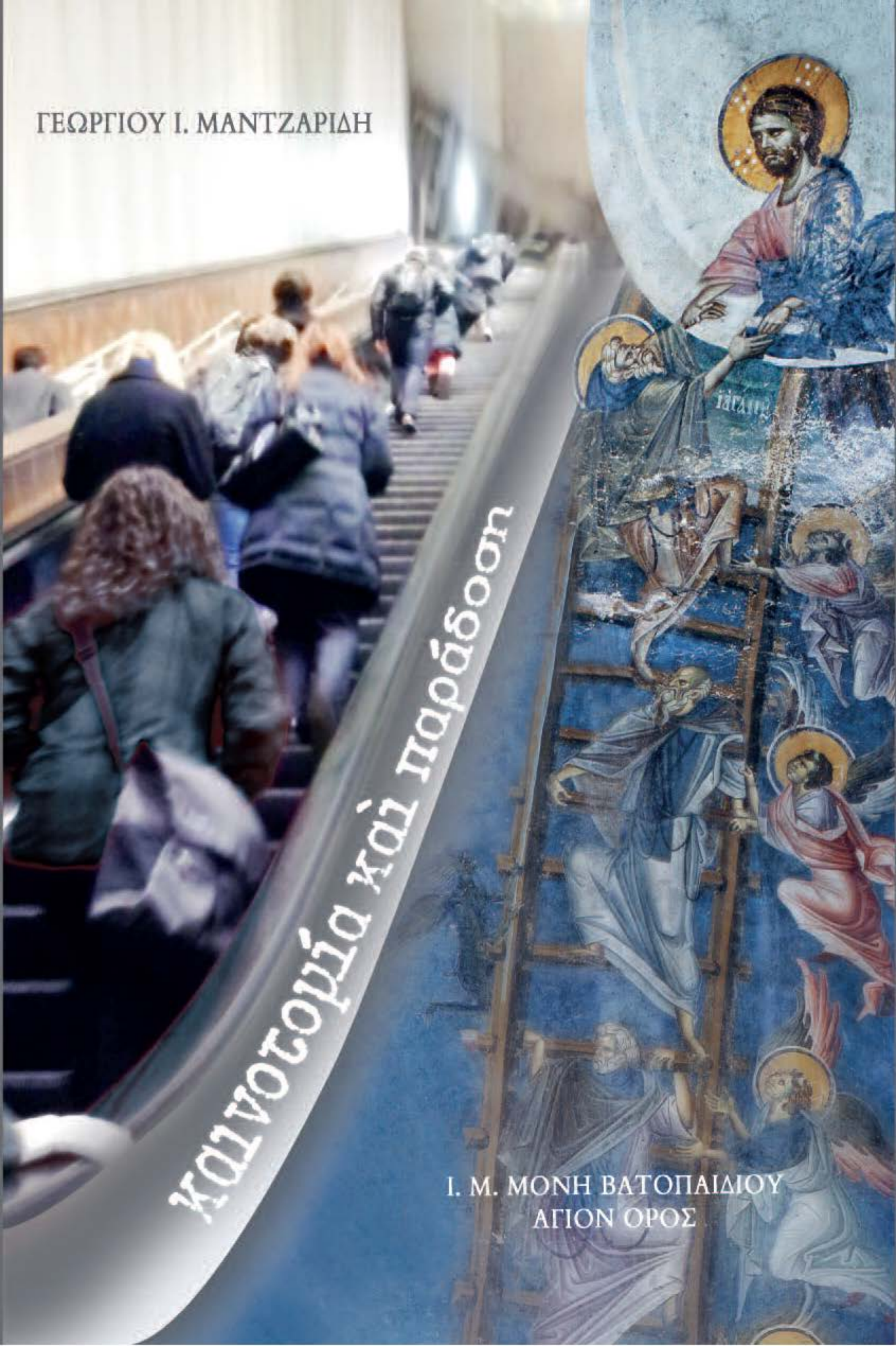

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ

καινοτομία καὶ παράδοση

Ι. Μ. ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ
ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	15
1. Ἀπὸ τὴν προνεωτερικότητα στὴν μετατανωτερικότητα	29
2. Ἡ ἀπλότητα τοῦ Θεοῦ	55
3. Τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς	71
4. Περιορισμοὶ καὶ ἐλευθερία	93
5. Κρίση καὶ ἀναστροφή	109
6. Σύνθεση ἀντιθέσεων	133
7. Ἡ πραγμάτωση τοῦ ἀδυνάτου	155
8. Ἡ ὄντολογία τοῦ μίσου	173
9. Οἱ ἀλλαγές στὴν οἰκογένεια	191
10. Ἡ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος	203
11. Ὁ τόκος κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας	229
12. Ὁρθόδοξος μοναχισμὸς καὶ σύγχρονος κόσμος	255
13. Ἡ συμβολὴ τοῦ ἀθωνικοῦ μοναχισμοῦ στὴν πνευματικὴ ζωὴ	277
14. Ἐπιλεγόμενα μετανεωτερικότητας	289
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	309

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἔμφυτη τὴν τάση γιὰ γνώση, γιὰ δημιουργία, γιὰ ἀνακάλυψη καὶ βίωση κάποιου καινούργιου, κάποιου «καινοῦ». Αὐτὸ διαφαίνεται σὲ ὅλη τὴν ἐπίγεια δραστηριότητά του· στὸ ἐπάγγελμα, στὴν τέχνη, στὴν ἐπιστήμη, στὴν διάνοηση, στὸν τρόπο τῆς ζωῆς του. Εἶναι ὅμως ὅλα ὅσα κατορθώνει ἢ ὅσα κατακτᾷ στὴν πραγματικότητα «καινά» ἢ μήπως ἀποδεικνύονται τελικῶς κενά;

«Οὐδὲν καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον», λέει ὁ Ἐκκλησιαστής (Ἐκκλ. 1,9). Τὸ καινὸ δὲν εἶναι ἡ ὁποιαδήποτε νέα φιλοσοφικὴ θεωρία ἢ ἡ νέα διανοητικὴ δημιουργία ποὺ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν ἀνθρώπινη διάνοια, οὔτε ἡ καινὴ, ἡ νέα ἐφεύρεση καὶ τὸ ἐκπληκτικὸ ἐπίτευγμα τῆς τεχνολογίας ποὺ μπορεῖ νὰ φέρει ἄνεση καὶ ἐξυτηρέτηση στὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἢ γενικῶς στὴν ὕλική καὶ διανοητικὴ του ὑπόσταση, ἀλλὰ καινὸ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνακαινίσει, νὰ ζωοποιήσει ὅλον τὸν ἄνθρωπο.

Τὸ ἀληθινὰ καινὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ζωὴ του δὲν βρίσκεται «ὑπὸ τὸν ἥλιον»· δὲν πηγάζει ἀπὸ τὸν κτιστὸ κόσμο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄκτιστη Χάρη ἢ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ δημιούργησε τὸν κόσμο, αὐτὴ τὸν συντηρεῖ καὶ αὐτὴ τὸν ὀδηγεῖ στὴν τελείωσή του. Μὲ αὐτὴν προικίστηκε ὁ πρωτόπλαστος κατὰ τὴν δημιουρ-

γία του, τὴν ἔχασε κατόπιν μὲ τὴν πτώση. Ἡ σάρκωσις ὅμως τοῦ Θεοῦ Λόγου μὲ ὅλη τὴν κοσμοσωτήρια οἰκονομία Του, δηλαδή τὴν διδασχὴ, τὰ πάθη, τὴν σταύρωσις, τὴν ἀνάστασις καὶ ἀνάληψή Του ὁδήγησαν στὴν Πεντηκοστή, στὴν ἔλευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ Χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πλέον σκηνώνει μὲ ἕναν τελειότερο καὶ μονιμότερο τρόπο στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου. «Τὸ μόνον καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον εἶναι ὁ Χριστός», τονίζει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, καὶ ὅποιος κοινωνεῖ μὲ τὸν Χριστὸ γίνεται καὶ αὐτὸς καινός, «καινὴ κτίσις» (Β' Κορ. 5,17).

Ὅσο καὶ ἂν ἀλλάζουν κοινωνικά, οἰκονομικά καὶ πολιτισμικά οἱ καιροί, ὁ ἄνθρωπος παραμένει οὐσιαστικά ὁ ἴδιος μὲ ἀμαυρωμένο τὸ κατ' εἰκόνα. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲν ἔχει αὐτοπροσδιορισθεῖ θετικά ἐνώπιον τοῦ δημιουργοῦ καὶ σωτήρα Θεοῦ χάνει τὴν γραμμὴ πλεύσης, ἀποπροσανατολίζεται καὶ βαδίζει ἀλλότριες καὶ ἐπικίνδυνες ὁδοὺς. Καὶ γιὰ αὐτὸν ἰσχύει τελικά αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Ψαλμωδός, «ἄνθρωπος ἐν τιμῇ ὧν οὐ συνήκεν παρασυνεβλήθη τοῖς κτήνεσιν τοῖς ἀνοήτοις καὶ ὡμοιώθη αὐτοῖς» (Ψαλ. 48,13).

Ἡ νεωτερικότητα, ποὺ θεοποίησε τὴν λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὀρθολογικοποίησε τὰ πάντα, ἀκόμα καὶ τὸν Θεό, ἔφερε μία ἀνατροπὴ στὸν τρόπο τῆς ζωῆς, στὰ πρότυπα ζωῆς ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Ὁ βαθὺς καὶ εὐφυέστατος σύγχρονος φιλόσοφος Charles Taylor στὴν ἐμβριθὴ μελέτη του μὲ τίτλο Πηγὲς τοῦ Ἐαυτοῦ, ἔχει βγάλει ἕνα πολὺ ἀξιόλογο συμπέρασμα, ὅτι «ἡ ἐπιβολὴ τοῦ νεωτερικοῦ ἀτόμου ἔχει γεν-

νήσει μία έσφαλμένη κατανόηση τοῦ ἑαυτοῦ». Δηλαδή ὁ ἄνθρωπος δὲν γνωρίζει πλέον τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Στὴν συνέχεια ἡ μετανεωτερικότητα κονιορτοποίησε κάθε ἀξία, κάθε θεσμό, ὥστε πλέον νὰ μὴν ὀμιλοῦμε μόνο γιὰ ἔσφαλμένη κατανόηση τοῦ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ γιὰ πλήρη διάλυσή του, ἡ ὁποία φανερώνει παντελῆ ἄγνοια τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου ὡς δημιουργημένου «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ. Ὁ ἑαυτός, ὁ ἔσω ἄνθρωπος ἔχει πλέον σαπίσει, ἔχει νεκρωθεῖ. Ἴσως ὁμως ἀπὸ αὐτὴν τὴν σήψη, ἀπὸ αὐτὴν τὴν νέκρωση νὰ βγεῖ κάτι καλὸ. «Ἐὰν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτὸς μόνος μένει· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει» (Ἰωάν. 12,24).

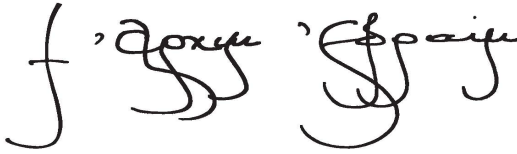
Θὰ ἔπρεπε τὸ ἄκρως ζητούμενο ἀπὸ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο νὰ εἶναι ἡ εὕρεση τῆς Χάριτος τοῦ Θεοῦ, γιατί οὐσιαστικὰ αὐτὸς εἶναι ὁ κρύφιος πόθος τῆς καρδίας κάθε ἀνθρώπου. Ἡ θεία Χάρις ἀνακαινίζει τὸν ἄνθρωπο, νοηματοδοτεῖ τὴν ζωὴ του, τὸν ὀλοκληρώνει, τὸν τελειοποιεῖ, τὸν ἀφθαρτοποιεῖ. Ἡ θεία Χάρις προσβλέπει στὸν ἁμαρτωλό, στὸν ἄσωτο μὲ μητρικὴ συμπάθεια. Ὁ ἄνθρωπος σὲ ὅποιο βάθος ἁμαρτωλότητος καὶ ἂν καταπέσει ἡ θεία Χάρις μπορεῖ νὰ τὸν ἀνακαινίσει, ἂν βέβαια καὶ αὐτὸς συνεργήσῃ μὲ τὴν ἐλεύθερη προαίρεσή του. Δὲν ὑπάρχει ἀπόγνωση, ἀπελπισία, μοναξιά γιὰ τὸν ἀνακαινισμένο ἐν Χριστῷ ἄνθρωπο, ἀλλὰ μόνο εἰρήνη, ἐλπίδα, χαρὰ, φῶς, ἀγάπη. Μπορεῖ νὰ ζεῖ μὲ θλίψεις, μὲ δοκιμασίες, νὰ σηκώνει τὸν σταυρό του, ὁμως ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ δίνει τέτοια χαρὰ στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ καθίσταται «πεπληρωμένη» καὶ ἀναφαίρετη.

Δέν νοείται ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ θέωσή του, δίχως τὴν Χάρη τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ συγκροτεῖ καὶ ζωοποιεῖ τὴν Ἐκκλησία, βιώνεται καὶ διαφυλάσσεται στὴν Παράδοσή της. Ἡ Παράδοση δὲν εἶναι ἡ ἀπλή παραδοχὴ τοῦ παρελθόντος, οὔτε καὶ ἡ συντήρησή του στὸ παρόν. Ἡ Παράδοση συνυφαίνεται μὲ τὴν ζωὴ, τὴν σύγχρονη κάθε φορὰ ζωὴ. Παράδοση εἶναι νὰ παραλαμβάνεις καὶ νὰ μεταδίδεις. Αὐτὸ ποὺ παρέλαβαν οἱ Ἀπόστολοι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό, «ὃ ἀκηκόαμεν, ὃ ἐώρακαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὃ ἐθεασάμεθα, καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν περὶ τοῦ λόγου τῆς ζωῆς» (Α΄ Ἰωάν. 1,1), αὐτὸ παρέδωσαν στοὺς πιστοὺς γιὰ νὰ κοινωνήσουν μέσω αὐτῶν μὲ τὸν Τριαδικὸ Θεὸ τῆς ἀγάπης. Στὴν ζωὴ τῆς παραδόσεως καὶ μεταδόσεως ὑπάρχει ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ Χριστοῦ ποὺ παρατείνεται στοὺς αἰῶνες.

Οἱ Πατέρες, οἱ φορεῖς τῆς Παραδόσεως, δὲν γνώρισαν διανοητικὰ τὸν Θεό, ἀλλὰ «ἔπαθαν τὰ θεῖα» γιὰ αὐτὸ καὶ καινοτόμησαν σὲ κάθε ἐποχὴ. Οἱ Πατέρες δὲν ἦταν συντηρητικοὶ ἢ φονταμενταλιστές, ἀλλὰ ἄνθρωποι ποὺ βίωναν τὴν Παράδοση, τὴν Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ εἶχαν συνεχῶς τὴν θεία ἔμπνευση ὥστε νὰ προβάλλουν ἀνόθευτο τὸ Εὐαγγέλιο στὴν ἐποχὴ τους, πάντοτε ἐπίκαιρο καὶ καινὸ. Ἡ Παράδοση, ἡ ἀληθινὴ Παράδοση, ὄχι ἡ παραδοσιαρχία μὲ τὴν προσκόλληση στοὺς τύπους καὶ στὸ γράμμα τοῦ νόμου, εἶναι πάντα καινοτόμος.

Μὲ πολλὴ χαρὰ συμπεριλαμβάνουμε στὶς ἐκδόσεις τῆς Μονῆς μας καὶ τὸ νέο αὐτὸ βιβλίο τοῦ σεβαστοῦ

καὶ ἀγαπητοῦ μας καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Μαντζαρί-
δου καὶ εὐχόμεθα σὲ ὅλους τοὺς ἀναγνώστες νὰ ἀνα-
καινισθοῦν μέσω τῆς Παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας μας
καὶ νὰ «ἐνδυθοῦν τὸν καινὸν ἄνθρωπον, τὸν κατὰ Θεὸν
κτισθέντα» (βλ. Ἐφεσ. 4,24).

Ὁ Καθηγούμενος τῆς Ἱερᾶς
Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου

4. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Είμαστε ελεύθεροι ή νομίζουμε ότι είμαστε ελεύθεροι; Η απάντηση θα μπορούσε να είναι: Νομίζουμε ότι είμαστε ελεύθεροι, επειδή είμαστε ελεύθεροι. Πώς όμως μπορούμε να πούμε ότι είμαστε ελεύθεροι, όταν βρισκόμαστε μέσα σε ένα πλήθος δεσμεύσεων και περιορισμών σε όλα τα επίπεδα της ζωής μας (στο φυσικό, το βιολογικό, το ψυχολογικό, το κοινωνικό κ.ά.); Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, πρέπει να λάβουμε υπόψη δύο πράγματα:

α) Η ελευθερία δεν έγκειται μόνο σε κάτι που υπάρχει ως δεδομένο στον άνθρωπο, αλλά και σε κάτι που προβάλλει ως ζητούμενο. Ο άνθρωπος είναι δυνάμει ελεύθερος, αλλά και καλείται να αναπτύξει την ελευθερία του στον βαθμό που διατίθεται και μπορεί κατά την διάρκεια της ζωής του.

β) Η ανθρώπινη ελευθερία δεν είναι απόλυτη αλλά περιορισμένη. Μολοντί όμως περιοριζόμαστε και δεσμευόμαστε από πολλούς παράγοντες, είμαστε ελεύθεροι να επιλέγουμε κάποιον σκοπό. Έδω έγκειται τελικά και η ελευθερία μας στην αυτεξουσιότητα. Η ελευθερία μας δηλαδή έγκειται στην δυνατότητα επιλογής κάποιου σκοπού. Ο σκοπός που επιλέγουμε διαποτίζει όλες τις επιμέρους πρά-

ξεις και ενέργειές μας, οι όποιες με την σειρά τους εκφράζουν την έλευθερία μας.

Όποιος ταξιδεύει χωρίς σκοπό, κοπιάζει χωρίς λόγο¹. Ο προσδιορισμός κάποιου σκοπού δημιουργείται πάντοτε μέσα στο πλαίσιο των δεσμεύσεων και των περιορισμών που υπάρχουν. Οι δεσμεύσεις και οι περιορισμοί αυτοί δεν καταργούν το αὐτεξούσιο, αλλά προσφέρονται ως τόποι και τρόποι, όπου δοκιμάζεται το αὐτεξούσιο και καλλιεργείται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ περιορισμοὶ στοὺς ὁποίους ὑπόκειται ὁ ἄνθρωπος θεωροῦνται καὶ ἀντιμετωπίζονται συχνὰ ὡς προσδιορισμοί. Ἐκλαμβάνονται δηλαδή ὡς ἀπόλυτα προσδιοριστικοὶ παράγοντες τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς ζωῆς του. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀκριβὲς γιὰ τὸν λογικὸ καὶ αὐτεξούσιο ἄνθρωπο. Μπορεῖ κάποιος φυσικοὶ ἢ ψυχικοὶ περιορισμοὶ νὰ ἀσχοῦν πιεστικὲς ἐπιδράσεις στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ποτὲ δὲν μποροῦν νὰ καταλύσουν τελείως τὸ αὐτεξούσιό του. Ἀκόμα καὶ τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντηρήσεως, ποὺ ἀσκεῖ τὴν ἰσχυρότερη πίεση στὸν ἄνθρωπο, ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ αὐτεξούσιό του. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ζῶα αὐτὸς μπορεῖ νὰ πεινᾷ καὶ νὰ μὴ φάει, ἐνῶ ἔχει τροφή (π.χ. νηστεία). Μπορεῖ νὰ προτιμήσει τὸν θάνατο, ἐνῶ ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ παραμείνει στὴν ζωὴ (π.χ. μάρτυρες).

1. Βλ. Μάρκου Ἐρημίτου, *Περὶ νόμου πνευματικοῦ* 54, PG 65,912D.

Ἕνας πολυδιάστατος περιορισμὸς μὲ τὸν ὁποῖο δεσμεύεται, ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα ἐκφράζεται καὶ καλλιεργεῖται ἡ ἐλευθερία, εἶναι ὁ κοινωνικὸς «νόμος» μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἀπέδωσε στὸν ὄρο αὐτὸν ὁ E. Durkheim. Εἶναι δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν παραγόντων ἐκείνων (ἠθῶν, ἐθίμων, γλώσσας, νομοθεσίας κ.τ.λ.), ποὺ συνέχουν καὶ διέπουν τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Μὲ τὴν διαδικασία τῆς κοινωνικοποιήσεως ὁ «νόμος» αὐτὸς ἐσωτερικεύεται καὶ ἀφομοιώνεται ἀπὸ τὰ μέλη τῆς κοινωνίας. Ἔτσι κανεὶς δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι «συνέχεται», δηλαδὴ ὅτι δεσμεύεται ἀπὸ τὸν νόμο αὐτὸν, ἀλλὰ τὸν θεωρεῖ συνυφασμένο μὲ τὸ εἶναι του. Τὸν βλέπει ὡς αὐτονόητο παράγοντα, μὲ τὸν ὁποῖο καὶ μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου ἀσκεῖ καὶ καλλιεργεῖ τὴν αὐτεξουσιότητά του. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι αὐταπάτη ἀλλὰ πραγματικότητα.

Κανεὶς δὲν ἀντιμετωπίζει τὴν μητρικὴ του γλώσσα ὡς δεσμευτικὸ παράγοντα ποὺ περιορίζει τὴν σκέψη ἢ τὴν ἔκφρασή του. Ἀντιθέτως τὴν αἰσθάνεται ὡς μέσο καὶ προνόμιο ποὺ τὸν βοηθεῖ νὰ ζήσει καὶ νὰ ἐκφράσει τὴν αὐτεξουσιότητά του. Παραταῦτα ἡ γλώσσα ἀσκεῖ σοβαρὸ περιορισμὸ καὶ προσδιορισμὸ στὸν ἄνθρωπο. Ὁ καθένας σκέφτεται καὶ ἐκφράζεται μὲ τὴν γλώσσα του. Ἄν ἐπιχειρήσει νὰ παραβεῖ κάποιους βασικοὺς συντακτικοὺς ἢ γραμματικοὺς κανόνες στὸν προφορικὸ ἢ τὸν γραπτὸ του λόγο, θὰ διαπιστώσει ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὶς κοινωνικὲς του σχέσεις. Ἐξ ἄλλου μὲ τὴν γλώσσα ἐκδηλώνεται, ἀλλὰ καὶ διαμορφώνεται τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ

ἀποδίδεται μεγάλη βαρύτητα, ιδιαίτερα μάλιστα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τὴν πατερικὴ παράδοση, στὸν ἔλεγχο τῆς γλώσσας. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς λέει: «Πᾶν ῥῆμα ἀργὸν ὃ ἐὰν λαλήσωσιν οἱ ἄνθρωποι, ἀποδώσουσι περὶ αὐτοῦ λόγον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως»². Καὶ ὁ Μ. Βασίλειος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ πιὸ πρόχειρη καὶ πολύτροπη ἁμαρτία εἶναι αὐτὴ ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν γλώσσα³.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα, τοὺς κανόνες καὶ τοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς, ὅπως καὶ μὲ ὅλα τὰ καθιερωμένα αὐτονόητα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ὅλοι τὰ ἀκολουθοῦν καὶ συμμορφώνονται ἀβίαστα μὲ αὐτά. Κάθε σημαντικὴ παρεκτροπὴ ἢ παράλειψη ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀποκλίνουσα ἢ νοσηρὴ συμπεριφορὰ. Ἄλλὰ καὶ ταυτόχρονα μέσα σὲ αὐτὰ ζοῦν καὶ ἀσκοῦν τὴν ἐλευθερίαν τους. Ἔτσι γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία ἀναπτύσσεται ὡς ἀδιάκοπη διαλεκτικὴ μεταξὺ τῆς αὐτεξουσιότητος ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰ καὶ τῶν δεσμεύσεων καὶ περιορισμῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ προσλαμβάνει ριζικότερη ἴσως μορφή στὸ βιολογικὸ καὶ τὸ ψυχολογικὸ ἐπίπεδο.

2. *Ματθ.* 12,36. Πρβλ. καὶ *Ψαλμ.* 33,14. *Ἐκκλ.* 3,7. *Ἰακ.* 1,26. *Α' Πέτρ.* 3,10.

3. Μ. Βασίλειου, *Ὁμιλία εἰς Ψαλμὸν 33,9*, PG 30,373BC. Πρβλ. καὶ Γ. Μπαμπινιώτη, «Ἡ ἠθικὴ τῆς γλώσσας στὸν Χρυσόστομο», στὸ *Χρυσόστομικὸ Συμπόσιο*, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, σ. 583-587.